

Opponensi vélemény
Kálmán C. György
Sokféleség és gyakorlat: Az irodalomelmélet és az irodalomtudomány néhány
területének kapcsolata
című doktori dolgozatáról

Kálmán C. György akadémiai doktori dolgozata több szempontból is különleges, karakteres írás. Témája szakmánk legáltalánosabb, legátfogóbb fogalma, alapvető kérdése, hogy mi is, pontosabban miféle akciókból áll az irodalommal való professzionális foglalkozás, az „irodalmárkodás”. Itt tudatosan nem használtam témamegjelölésnek az „irodalomtudomány” kifejezést, könnyen lehet, hogy a dolgozat kétsége és bizonyossága pontosan ekörül, az irodalmárkodás „Wissenschaft” jellege körül forog, vagy kicsit radikálisabban: azt a kérdést teszi fel, hogy egyáltalán van-e ilyen tudomány és ha van, akkor van-e ilyen és ilyen összetevője. A címe (*Sokféleség és gyakorlat*) talányos, oldja ezt az alcím (*Az irodalomelmélet és az irodalomtudomány néhány területének kapcsolata*). A dolgozat stílusa kitűnő, az olvasót beszippantja, elvarázsolja. Nehéz opponensi véleményt írni róla, mert egyetlen adekvát reakció a dolgozatra a tovább-gondolás lehet, az, hogy igen, így van ez, de erről ezt és ezt kellene akkor még mondani és ebből a „még”-ből akár egy újabb doktori dolgozat is kikerekedhetne. A stílussal kapcsolatos további megjegyzés: a szöveg dinamikájában különleges helyet kapnak a minden részben, fejezetben felbukkanó kérdések. A dolgozat kérdéseit kigyűjtve akár egy külön, kizárólag kérdésekből álló tanulmányt is lehetne szerkeszteni. Válaszolni e kérdésekre ráadásul közel lehetetlen, mert egy-egy kérdéscsoport elemei már megfogalmazásukkor is egymást kizáró utakat, irányokat kezdeményeznek, a rájuk adható, első pillanatban egyértelműnek látszó válaszok sorban egymással ellentmondó következtetésekhez vezetnek, kreatív kétségeket fogalmaznak meg. Könnyen lehet persze, hogy a dolgozat egyik legfontosabb hozadéka pontosan az ilyen kérdések feltevésében rejlik.

A doktori dolgozat „azzal foglalkozik, hogy mi a kapcsolata az utóbbi évtizedek irodalomelméletének az irodalomtudomány „gyakorlati” területeinek némelyikével” (7). Ez az első szintű kutatási intenció tehát feltételezi, hogy *van irodalomtudomány*, azon belül *van elmélet* és *van irodalomtudományi gyakorlat*. Ez utóbbi kapcsán három résztema kerül figyelemnek körébe, a legnagyobb, legátfogóbb az értelmezés, ennél specifikusabb az irodalomtörténet, mellette vagy ez utóbbin belül pedig a leginkább specifikus, bár még mindig igen átfogó téma, a kánon. A dolgozatot egy irodalomtörténeti szempontból körülírható és a kánon tekintetében kifejezetten érdekes irány, mozgalom a magyar avantgárd vizsgálata zárja.

Az első, talán leginkább talányosan megfogalmazott probléma az irodalomelmélet fogalmának, funkciójának körülírása. Azonnali és rögtön megválaszolhatatlannak tűnő kérdés az, hogy az irodalomelmélet „tudomány”-e, és ha igen, mik ennek a tudományosságnak a kritériumai. A dolgozat „Önreflexió” részének első lépéseiből úgy tűnik, hogy voltaképpen az irodalomelmélet teszi tudománnyá az irodalomtudományt, hiszen „az irodalomelmélettől nem azt várjuk, hogy egy-egy irodalmi szöveget jobban megértsünk, azt sem, hogy egy-egy irodalomtörténeti korszak, folyamat, irányzat világosabb legyen, hanem magának az irodalomtudomány művelésének szabályait, szokásait, hagyományait, elveit van hivatva tisztázni” (9) és hogy az irodalomelmélet a „a kulturális szféra logikáját” rögzíti. E definíció vagy inkább leírás mintha körbe forogna, amolyan *idem per idem* pozícióba teszi az irodalomelméletet, vagyis az elmélet arra való, hogy elméletet hozzon létre. Ez a meggyőződés amúgy gyakori érve az elmélet ellenes véleményeknek,

amelyek szerint az elmélet felesleges önigazoló szellemi torna, olyan, ami nélkül az irodalomtudomány értékvesztés nélkül meg tudna lenni. Az irodalomelmélet kétségtelenül akkor születik meg, amikor megszűnik a „mű és olvasó közvetlen találkozása”, azaz az írott, nyomtatott könyv-tárgy megjelenésével szétválik a szöveg létrehozásának és befogadásának egykori egysége, amikor szükségszerű és radikális távolság kerül be a szöveg intencionált értelme és az olvasó ember értelem-találó aktivitása közé. Talán, tenném hozzá, az irodalomelmélet, de az irodalom-értelmezés is, ebben a sokszor egyáltalán nem veszélytelen megnyíló szakadékban, hiányban jön létre.

A doktori dolgozat szerzője azonnal megjegyzi, hogy azért ez a tudományosság funkció vagy minőség meglehetősen sajátos, korlátozott vagy egyszerűen egész más, mint a standard természettudományok vagy bizonyos társadalomtudományok tudományos jellege. Az irodalomelmélet típusú humán tudományokban kétségtelenül „sosincs végeredmény”, és – teszem hozzá – emögött a végeredmény nélküliség mögött az rejlik, hogy nincs stabil „tárgy” sem, azaz az irodalom mint olyan, az irodalmi művek tömege folyamatosan és jelentősen változik, nemcsak mennyiségében, mert hogy új és új irodalmi művek jönnek létre, hanem jellegében, természetében is, hiszen folyamatosan olyan irodalmiság alakul, olyan szövegek születnek és kanonizálódnak irodalomként, amelyeket korábban még nem kategorizáltak (kanonizáltak) volna ilyenként.

Érdekes, és talán az előbbi meghatározásból is következő a dolgozat azon (a szerző által is „cinikusnak” mondott) felvetése az irodalomelmélet kapcsán, hogy az nem más, mint gyakorlóinak nárcisztikus önprezentációi, akik „saját státusuk fenntartása érdekében hangsúlyozzák a rendszer (és saját státusuk) fontosságát” (11). Ez a jelenség egy metaelméleti szempontból abszolút fontos jelzés arról, amit Paul de Man „Ellenállás az elméletnek” című tanulmányában tárgyal (aminek háttérében ott vannak Derrida ellenállásról szóló írásai, de még átfogóbban és megalapozóbban Freud nevezetes „Ellenállás a pszichoanalízisnek” című klasszikus írása). Azaz ez az „ellenállás” nem egyszerű elutasítás, hanem egy olyan viszony bemutatkozása, amely az elmélet természetének fontos, ellentmondásos komponenseit jelzi. Érdekes volt olvasni, hogy a dolgozat, az ellenállás jelenség említése nélkül mégis mindvégig a különféle ellenállások játékában gondolkodik.

Az is fontos, előzetes megállapítása a dolgozatnak, hogy az irodalmárkodás egy olyan köztes mezőt hoz létre, amely a mű és olvasó közé telepszik és „közvetlen találkozásukra” legfeljebb marginális lehetőséget hagy (11.). Kétségtelen, hogy ez az irodalmárkodásból létrejövő közeg egy olyan elvrendszert, kritérium-rendszert artikulál, amely autonóm szabályrendszerként uralja (vagy legalábbis szeretné uralni) a befogadást. Nem léteznek olyan naiv műalkotás fogyasztók, akik az irodalomtudomány, illetve az irodalom intézményesült közegének episztemikus szűrője nélkül is hozzáférnek művekhez, vagy művek valamilyen redukált, számukra létező értelméhez. Már abban az első olvasás-pillanatban, amikor a kisgyerek a mesét hallgatja, a szöveg kiválasztásában, kommentálásában érvényesül egy igen komplex, voltaképpen elméletinek mondható háttér. A felnőtt olvasónál ez különösképpen ott van, ma már majdnem lehetetlen például József Attila *Eszmélet* című versét elolvasni, ártatlan, elmélettelen, élvező olvasatba vonni, mert akár ismeri az olvasó akár nem, közé és a mű „tisztá nyelve” közé betolakodik az a három könyv és több tucatnyi tanulmány, meg számtalan konferencia előadás, itt-ott elhangzott kommentár, amely e szöveget értelmezte. Komoly kérdés és e dilemma végig gondolására értékes háttér ad a jelen dolgozat, hogy az ilyen interpretációs, vagy túlinterpretációs háttér kiszélesíti vagy pont ellentétéként redukálja az olvasás lehetőségeit.

A dolgozat „három területet vizsgál meg az elmélet megváltozásának szemszögéből”, olyanokat, amelyek inkább az irodalomtudomány „gyakorlati” oldalához tartoznak”. Ezek az irodalomtörténet-írás, a kánonok és az értelmezés” (13.). A vizsgálat alapja az elmélet, az irodalomelmélet lehetőségének, természetének sőt egyáltalán az irodalomelmélet létének kérdése. Az irodalmárkodás három gyakorlatibb terepének elmélet kapcsolatáról szóló fejezetet a dolgozat végén egy „Próba és példa: a magyar avantgárd kezdetei” című fejezet zár.

Az elmélet jelensége, lehetősége egyértelműen az értelmezés kapcsolatában, függvényében vagy éppen az értelmezéstől való függetlenségében definiálódik. Az értelmezés (a dolgozat szerzőjeként is csúnyának mondott) meghatározása úgy szól, hogy „egy szöveget akkor tekinthetünk egy másik szöveg értelmezésének, ha e szöveg értelmezhető úgy (itt könnyen újra körkörösébe bonyolódhatunk), hogy a másik szöveg értelmezésének számítson, és – közelebből meghatározva – erre a szövegre utal (referál), értékeli azt, leírja, vagy rámutat bizonyos jelentésekre, amelyekről azt állítja, hogy annak a szövegnek a részei” (16). A definíció kétségtelenül ironikus, az eleje arról szól, hogy az értelmezés voltaképpen értelmezés, valami olyan eset, aktivitás, amely keretében az egyik szöveg értelmezi a másikat. Csak az utolsó félmondat jelzi azt, hogy az értelmezés jelentésekre mutat rá (referenciális funkciót tulajdonít egy másik szövegnek) és értékkel, az értékelés cselekedetét valósítja meg. A részfejezet (2.1) megad még néhány jellemzőt, például hogy az értékelés aktusán keresztül szükségszerűen intézményesül is az értelmezés, azaz egy olyan performatív aktus, amelynek megvan a maga hagyománya, jogosultsági háttere, pozíciója.

Úgy gondolom azonban, hogy az értelmezés fogalom pontosabb meghatározása, kibontása abszolút fontos lett volna, mert az értelmezés az elmélet szempontjából, annak függvényében vagy éppen annak megalapozásában egyrészt többértű, másrészt ebben a formában határozottan történeti, tehát tudni kellene, hogy kinek, mikori kornak, iskolának az értelmezés-fogalmáról van szó és hogy ezen értelmezés-fogalmaknak van-e valamilyen közös minősége. Dilthey (akit a dolgozat idéz is) például beszél ilyen általános szinten a megértésről, mint olyan folyamatról, „amelynek során kívülről, érzékileg adott jelekből egy belül levőt, egy pszichikait ismerünk meg” és beszél értelmezésről, amely a „tartósan rögzített életmegnyilvánulások módszeres megértése”. Dilthey definíciója nem túl bonyolult, de jelez egy lényeges elválasztást, a spontán megértés és a szisztematikus megértés között. Az a probléma, amit a dolgozat később tárgyal, az értelmezés és elmélet kapcsolata valószínűleg alapvetően függ ettől a kettőstől. A dolgozat, nekem úgy tűnik, az *értelmezéssel* foglalkozik, holott az elmélet fogalmi megragadásának érdekében sokkal gyümölcsözőbb lenne a *megértés* viszonyának vizsgálata. Később az *olvasás* (szerintem a dolgozathoz hiányzó) fogalma kapcsán még erre visszatérek. Lényeg, hogy a hermeneutika e téren igen gazdag tradíciójának használata, például Gadamer megértés, értelmezés, alkalmazás hármának beépítése abszolút érdekes relációkat mutatott volna meg az elmélet kapcsán.

A dolgozat az elmélet, illetve az elmélet funkcionalitásának körülírását az értelmezés, illetve egy általánosabban vett használhatóság felől kísérli meg. Egyet lehet érteni a diagnózissal: az elmélet címkéje mögött nem sokat találunk, illetve elég összevissza pozíciót képviselnek e tekintetben mindazok, akik elmélete műveltek, vagy elméletről véleményt mondtak. Kérdés persze hogy mit kellene elméletnek tartani. Vajon „eléri-e a tudomány státuszát” az, amit szokásosan elméletként emlegetünk? A dolgozat jelzi, hogy bizonyos irodalomtudományi irányok, például a régebbi pozitívizmus, vagy az újabb strukturalizmus tettek kísérletet, pontosabban bejelentették igényüket a tudományosságra „arra törekedtek, hogy elérjék a tudomány státuszát, az említett irányok nagyon világos és artikulált szabályokra vágytak, meg kívánták határozni bemenő és kimenő adataikat, s szerették volna, ha az adatok

feldolgozásának logikája éppoly áttekinthető, átlátszó lett volna, mint a leírásokból az elméleti megállapításig vezető következtetések sorozata.”(19.). Kálmán C György említi a hermeneutikát, mint „nagyon különleges ’tudományt’”(20). Nem világos, és érdekes lenne kifejtteni, hogy ez az idézőjel mit takar. Van ugyanis, és érdemes lenne ezen a ponton egyetértéssel vagy kritikával végiggondolni egy kiemelkedő elméleti (művészetelméleti?), vagy talán filozófiai mű, Gadamer *Igazság és módszer* című könyve koncepcióját. E könyvnek már a címe is telibe találja az elmélet és megértés viszonyának kérdését, hisz pont e kettőről van benne szó. Gadamer már az első lapokon olyasmiket mond, hogy „a szövegek megértése és értelmezése nemcsak a tudomány ügye” /tehát mindenképpen azé is/ „hanem nyilvánvalóan hozzátartozik az egész emberi világtapasztalathoz” (21.), Gadamer ráadásul a szövegértés során „belátásokra teszünk szert és igazságokat ismerünk meg”. Azaz valahogy elmélethez jutunk. A megértésnek, mondja Gadamer a tudományon belül is önálló érvénye van s ellenáll minden kísérletnek, hogy a tudományos módszer kérdésévé értelmezzék át” és jelzi, hogy az esztétikai tapasztalat túllép a módszeres megismerés területén, azt ugyanakkor mégis kutatás tárgyává tesszük. Gadamer elvei beilleszthetők lennének a dolgozat levezetésébe, érdekes lenne a kérdéseket szembesíteni vele. Az, amit Gadamer keres, vajon elmélet-e a doktori dolgozat pozíciójából nézve? Kétségtelenül fontos lenne tudni, hogy mi is az elmélet. Van-e az irodalom kapcsán ilyen átfogó absztrakt gondolkodási szint? Vajon a természettudományos absztrakt rendszer-képzés az elmélet szintje? Ezt nyilván a dolgozat sem vallja.

Az elmélet kapcsán a dolgozat három lényeges (és itt végső soron eldöntetlen, sőt egyenest megoldhatatlan problémákhoz vezető) kérdést tárgyal. Az absztrakció felől közelítve az első az, hogy van-e egyáltalán irodalomelmélet. A második az, hogy ha van akkor van-e értelme, funkciója. A harmadik pedig, hogy ha van értelme, akkor milyen a viszonya az értelmezéshez, van-e elsőbbsége, fölérendeltsége az értelmezéssel szemben.

Az első kérdés kapcsán el kell fogadni, hogy irodalomelmélet van, hiszen olyan sokan dolgoztak már rajta. A pozitivizmustól kezdve a strukturalizmuson és a dekonstrukción keresztül folyamatosan alakítottak ki olyan tudás-fajtát, diszkurzív módot, amelyet irodalomelméletnek neveztek vagy nevezhetünk. Másrészt azonban a fejezet végén, kicsit ijesztő határozottsággal kiderül az, hogy „Szövegek vannak (ha vannak), és (főleg!) elméleti *diskurzus* van, amely magával görget, bekebelez, elméletként tesz hozzáférhetővé és elméletként olvas bizonyos szövegeket. Olyan, hogy *elmélet* – nincs.” (28). Vagy legalábbis képtelen önmaga meghatározására. Könnyen lehet, hogy a doktori munkának ebben igaza van. Ráadásul e következtetés párhuzamos Paul de Man irodalomelmélet kapcsán elmondott kiinduló tézisével. De Man irodalomelmélet fogalmára, mely elsősorban az „Ellenállás a elméletnek” című, de eredtileg „Irodalomelmélet: célok és módszerek” címmel írt tanulmányára többször is visszatérnék, de Man ugyanis több ponton is megvilágító módon párhuzamos és olykor eltérő a doktori értekezés pozícióival (kérdés persze, hogy e következtetésem elfogadja-e a szerző válaszában). Szóval kiinduló tézisként de Man is ezt hangsúlyozza: „csak azt próbáltam megmagyarázni, hogy hogy az irodalomelmélet fő elméleti érdekessége miért önnön definiálásának képtelenségéből áll” (RT, 3.). A definiálás, könnyen lehet, hogy létezésbe hozás, akkor van irodalomelmélet, ha meg lehet mondani, hogy mégis micsoda. A doktori értekezés 20-21. oldalán röviden a dekonstrukció is előkerül. Úgy gondolom ez a teória kulcsszerepet játszhatna a dolgozat centrális kérdésének, az elmélet fogalmának és az elmélet értelmezéshez, történethez, kánonhoz való viszonyának kifejtésében, ezért támogatható megjelenése a dolgozat szövegében. .

Úgy gondolom, hogy érdemes pontosabban kifejteni (de Man is ezt teszi pesszimista tézise után), hogy mit is kellene értenünk az irodalom elmélete alatt. Olvashatunk találó körülírásokat, kettőt idéznék. Az egyik szerint „az elmélet volna az, ami számunkra az irodalom természetéről, folyamatairól és kontextusairól a legalaposabb és legkidolgozottabb ismereteket adhatja” (21). A másik szerint „az irodalom elméletében az testesül meg, hogy hogyan értjük az irodalom jelenségét, az irodalmi folyamatokat és az irodalmi mezőt” (28.) Ez a két definíció összefoglalja azt, amit a modern, formalista irodalomtudomány elgondolt: az irodalomelmélet nem az irodalomról, hanem az irodalmiságról szól, azt a nyelvi modalitást, azt a poéticitást (sajátos poétikai funkciót) próbálja meghatározni, amely egy irodalmi műben a mindennapi szöveghez képest sajátos. Jól látja a szerző, hogy ez a definíció problematikus következményeket hoz a felszínre. Mert az irodalmiság nem egységes tárgyi konstrukció, hanem sajátos természetű, állandóan változó aktivitás, olyan, amely esetében a jelentősebb változások nyomán, új irodalmiság-modalitások létrejötte következményeként új irodalomelméletek születnek.

A dolgozat implicit, talán az előbbi definícióinál határozottabb irodalomelmélet meghatározása az, hogy az irodalomelmélet az értelmezés elvi vezérfonala, absztrakciója vagy szabályzó elvrendszere. Ez a megfogalmazás persze kapcsolható az értelmezés hangsúlyú amerikai új kritikához, de érdekes módon, és erre vissza fogok még térni, a dekonstrukcióhoz is. Paul de Man az „Resistance to theory” című tanulmányában írja, hogy „elmélet alatt az irodalmi exegézisnek és a kritikai értékelésnek egyfajta fogalmi általánosság rendszerében való meggyökerezését értjük” (99. o.).

Az elméletéről szóló rész központi kérdése az elmélet funkcionalitása, az elmélet irodalmiságban meglévő vagy éppen hiányzó, sőt akár nem létező szerepének körüljárása. A dolgozat egyrészt jelzi, hogy „rendkívül illuzórikus volna azt feltételezni, hogy irodalomelméletnek közvetlen hatása volna ezekre” (azaz az értelmezés gyakorlatára, az oktatásra) másrészt jelzi, hogy számos irodalomtudományi megközelítés hiszi azt, hogy „a irodalomelmélet minden egyes irodalomértelmezés sarokkövének számít” (22). Könnyen lehet azonban, hogy az irodalomelmélet nem is ilyen leíró-tudományos módon funkcionál, hanem, mint a dolgozat jelzi, „hatalmi jellegű” azaz bizonyos megközelítések szerint „emancipálni kell az irodalmi mű érzékeny, reagálni kész, konzsenziális értelmezőjét” (25.) Ez a hatalmi kérdés abszolút fontos, később, az értelmezői közösség felvetése kapcsán is fel fog bukkanni.

Az elmélet fogalmát körüljáró fejezet záró, összefoglaló kérdése az, hogy „Segítenek-e az irodaloméletek az irodalomértelmezésben?” Erre a dolgozat két válaszlehetőséget jelez, az egyik szerint igen, a másik szerint nem, természetesen mindkettő problematikus. Ha igent mondunk, akkor valahogy kezelni kell a két aktivitás, az elmélet és értelmezés jellegbeli különbségét és azt, hogy más dologra vonatkoznak, az elmélet az irodalmiságra, az értelmezés egyes irodalmi művekre. Kérdéses az is, hogy ha az értelmezés értelmezői közösséghez kötődik, akkor vajon az elmélet hova? Volna abszolút átfogó általános elmélet (gondolom ilyen nincs) vagy minden értelmezői közösség mögött egy saját elméletet tételezhetünk? Nem sokkal jobb a helyzet, ha nemet mondunk, ha azt gondoljuk, nincs az elméletnek és az értelmezésnek köze egymáshoz. Ez a következtetés ugyanis az irodalomelmélet értelmetlenségét, haszontalanságát jelentené, született is ilyen komoly hatású elgondolás, „elmélet” mondhatnánk, elég, ha Steven Knapp és Walter Benn Michaels „Against Theory” című az egyik legjobb irodalomelméleti szakfolyóiratban publikált egykor nagyhatású írására gondolunk. Az 1982-es tanulmány, csak zárójelben jegyezném meg, definícióval kezdődik, azzal, hogy „elmélet alatt az irodalomkritika sajátos projektjét értjük, mely úgy próbálja egyes szövegek értelmezését irányítani, hogy az általános értelemben vett interpretáció elveire hivatkozik”.

Kálmán C. György dolgozatában kikerüli az igen és a nem két csapdáját. Végso iránya az, hogy irodalomelméletre szükség van, „nem azért, mert ezek a vizsgálódások olyan sokat *segítenének* a napi gyakorlatban, hanem mert hozzátartoznak a kultúránkhoz” (28). Kérdés persze, hogy erre az ellentábor nem éppen kétségeit fejezi ki, megkérdezve, hogy valóban hozzátartoznak? Nem éppen az a gond, hogy nem is tartoznak hozzá? A dolgozat persze egy lépéssel tovább megy és állítja, hogy „az irodalom elméletében az testesül meg, hogy hogyan értjük az irodalom jelenségét, az irodalmi folyamatokat és az irodalmi mezőt” (28) és hogy az irodalomelmélet nem segít az értelmezésnek, hanem „az irodalomértelmezésben benne van” (29). A kulcs, ez az utóbbi abszolút jogos tézis azonban nem fejtődik ki, nem tudjuk meg, hogy mi is ez a „benne van”. Valóban fontos kérdés, hogy miben és hogyan van benne az elmélet irodalom folyamataiban. Érdekes alternatív lehetőséget, magyarázatot jelez (és itt egy dekonstrukciós teoretikust, Wlad Godzichet követném) a teória szó etimológiája, mely a *theorein*, nézni elgondolni áttekinteni igéből származik. A görögök bizonyos egyéneket, *theoros*-okat neveztek ki, akik fontos politikai jellegű városi eseményeken vettek részt és részvételük tapasztalatából születő beszámolójuk adta ki a *theoria*-t. A kulcskérdés a részvétel, kifejezetten performatív aktus, amely hitelesítette magát az eseményt. Nem az esemény értelmét, hanem megvalósulási módját figyelték, azaz meghatározták a performatív aktus hitelességét, jogosultságát megformáló elveket. Lehet, hogy az irodalomelmélet is ilyen természetű. Nem az irodalmi mű, mint „tárgy” (műalkotás vagy irodalmiság) leírása, azaz nem nem konstatív, mint egy természettudomány, hanem az értelmezésnél eredetibb, genetikusabb aktus, az *olvasás* absztrakciója. Az olvasás nem grammatikai, értelmező tevékenység hanem olyan folyamat „melyben a trópus és meggyőzés, vagy – ami nem egészen ugyanaz – kognitív és performatív nyelv bomlasztó összefonódásaként jelenik meg” (de Man *Az olvasás allegóriái*, 8.), Voltaképpen ezt a dolgozat szempontjából is igen gyümölcsöző koncepciót hiányolom a dolgozatból, annak az irodalom-felfogásnak az ütköztetését, amit többek között *Az olvasás allegóriái*-ban vagy éppen *Az ellenállás az elméletnek* című esszében olvashatunk.

Az irodalom ilyen olvasásban foglalt létezése nem tárgy-szerű, hanem folyamat természetű, hisz megállíthatatlanul új tárgyak, műalkotások születnek és ezek új retorikát és grammatikát, új olvasati feladatot jelentenek, újfajta ellenállást képeznek az értelmezési, jelentésadási intencióval szemben. A sikeres, az ellenállást látszólag megkerülni, illetve aktivizálni tudó olvasati stratégiák általánosítása során születik meg két dolog, az elmélet, mely egy bizonyos típusú új műalkotás-csoport kapcsán felismert olvasási stratégiák tapasztalatainak absztrakciója és az elmélet által érvényesített, sikeresnek minősített értelmezési technikák sora. Egy ilyen elképzelés, az olvasás irodalmat teremtő aktusának a centrumba helyezése a dolgozat számos, fontos kérdésére választ tudna adni és világosan jelezné azt, hogy a természettudományos értelemben vett „elméletnek” semmi köze sincs az irodalomtudományos „elmélet”-hez. Az irodalommal foglalkozás nem leképezés, hanem a *theoros* aktivitásának tapasztalata. Ráadásul ez a performatív aktus másodlagos, az irodalom adott korban, adott pillanatban révényesülő értelemkezelési, forma-működtetési aktivitását absztrahálja., a *theoros* csak érzékenyített résztvevő, a lényeg a résztvevőség. A részvétel az irodalomban. Ezért történik meg, hogy az orosz avantgárd futurizmus, egy radikálisan új irodalmi kifejezőmód, új olvasási eljárásokat követel és teremt, és ezekből az olvasási módokból születik meg az orosz formalizmus irodalomelmélete és az elmélettel irányított jellemző értelmezési gyakorlata. Ráadásul, a performatív aktus nyomán megképződő elmélet nem az előző elméleti pozíció tagadása, értelmezési tartományuk lesz csak kiterjedtebb. Az irodalomelméletek és a velük kapcsolódó értelmezési stratégiák csak hatékonyság tekintetében különböznek, a régebbi olvasatok régebbi művekkel kapcsolatosan jól működnek. Bizonyos művek esetében Ma is lehet ezért a szerzői intencióra építő pozitivistá interpretációval dolgozni, akkor is, ha ez az értelmezési technika más,

például avantgárd műalkotások kapcsán már nem kielégítő. Ezen kérdések kapcsán megvilágítóak a dolgozat későbbi, az elmélet sajátos működését tárgyaló fejezetei, a fordulópont és a rendszerelvűség végiggondolása. Kétségtelen, hogy „a rendszerelvű irodalomtudomány voltaképpen nincs készen”(93), és én még a dolgozat szerzőjénél is kevesebb jelentőséget tulajdonítanék ebben Siegfried Schmidt meglehetősen gyorsan elfelejtett, hatástalan teoretikus építményének. Érdekes lehet viszont a rendszerelvűség kifejezetten irodalomtudományi, azaz a természettudományos tudományelmélettől független fogalmának kialakítása, és olyan nyelvészethez kapcsolódó kulcselméletek elemzése, mint a strukturalizmus és a dekonstrukció, vagy a társadalomtudományokhoz, politika-elmülethez köthető teóriák mint a posztkolonializmus, gender studies, cultural studies ilyen szempontú vizsgálata.

Az értelmezői közösségekről szóló fejezet azt vizsgálja „hogyan az elméleteket nem feltétlenül ismerő, saját előfeltevéseikre nem feltétlenül reflektáló – vagyis nem professzionális – befogadók hogyan, miért (mikor, stb.) nem egységesek, alkotnak kisebb-nagyobb csoportokat, hogyan működik (és hogyan írható le) az értelmezések sokfélesége” (30). Az „értelmezői közösségek” probléma egyértelműen az olvasási stratégiák egyfajta csomósodásával, koncentrlódásával kapcsolatos kérdés. Paul de Man az „Ellenállás az elméletnek” végén ír arról, hogy, hogy az irodalmi értelmezés (akárcsak az elmélet) performatív természetéből következik az, hogy kettős aktivitás, egyrészt van valamilyen igazságértékre, jelentésre értelemre vonatkozó komponense („valamit” ígerek) és van egy ettől elválaszthatatlan cselekvéses, mintegy nyelven kívüli mozzanata („ígerek” valamit). Az irodalom külpolitikáját középpontba helyező teóriák (mint amilyen Stanley Fish dolgozatban elemzett értelmezői közösségek fogalma) a performatívból, annak redukálásával az értelmezői aktivitást „számúzik a perlokúció érzelmi szférájába”. Az ilyen értelmezői megközelítés olyn lesz, mintha valaki állandóan azt emlegetné, hogy ígérem, ígérem, de sose mondaná meg hogy mit. A dolgozat mintaszerűen értelmezi az „értelmezői közösségek” ilyenfajta problematikuságát. „Mindössze” két ilyen problematikus dolgot jelez, a közösség fogalmának a meghatározhatatlanságát és az „értelmezői” szó jelentésének a homályosságát. Valóban, az értelmezői közösség, és a vele rokon koncepciók (egészen Jonathan Culler irodalmi kompetencia fogalmáig) olyan fordulatai az irodalomtudománynak, amelyben az irodalom szövegével (strukturalista módon feltárt grammatikájával) szemben egyfajta „külpolitika” erősödik fel.

A dolgozat pozíciója, következtetése kiterjeszthető lenne még más az értelmezői közösségeken túli hasonló irodalmi értelmezésekre. A reader response időszak elgondolásai is érdekesek lehetnének itt. Norman Holland és a körötte akkoriban megformálódó iskola például nem értelmezői közösségről, hanem „értelmező egyén”-ről gondolkodik, a pszichoanalitikusan is meghatározható elemeket, a művel találkozás közben felbukkanó identitásképző mozzanatokat dolgozza ki, egy „miért hatott ez a szöveg rám” témájú analitikus jellegű beszélgetésben. Igazi perlokúciós esemény lesz itt az irodalmi értelemről. A performativitás-természetet talán átfogóbban megragadó más elméletek is születtek, ilyen pl. dekonstrukció (mely a retoricitás meggyőző erejét, illetve strukturáltságát tette középpontivá), de még a strukturalizmus elméleti háttérével jött létre Culler irodalmi kompetencia fogalma, és a posztstrukturalista hermeneutika háttérével a recepció-esztétika. Ezek a teóriák, mind a részvétel hangsúlyozásával, vagy éppen túlhangsúlyozásával érdekes változatokkal szaporították, írták újra az értelmezés performatív természetének logikáját.

Az irodalomelmélet sokfélesége, majd az értelmezés sokfélesége után következő 3. nagyobb fejezet az „irodalomtörténet-írás sokféleségéről” szól. A fejezet koncepciója egy általam még sehol se látott, olvasott de igen érdekes irodalomtörténet-elméleti pozíción alapszik: feltételezi, hogy az irodalomtörténet voltaképpen emlékezet, ráadásul sokféle módú emlékezet, elsősorban

is olyan, amelynek narrativikus szerkezete van. Egy történetnek, így az irodalomtörténetnek is, nyilván vannak szereplői. Alapvető kérdés, hogy mik, művek, életrajzok, történeti vagy kulturális korszakok kerülnek be, képezik ki a történeti narratívát. Kulcskérdés, és voltaképpen megoldatlan, megoldhatatlan kulcskérdés az, hogy társadalmi-történelmi narratíva mi módon tükröződik, egyáltalán tükröződik-e az irodalmi narratíva folyamatában. Valószínű nem, szemmel látható: „az irodalom-rendszert környező és részint meghatározó társadalmi-politikai rendszer gyökeres változásai nem hoztak lényeges fordulatot magának az irodalmi műnek a szerkezetében” (107). A „Mellékszereplők” fejezet jelez egy fontos jellemzőt: az irodalomtörténeteket nem referenciális funkcióban kell elképzelni, az irodalomtörténet kulcselemei, meghatározó fogalmai jelentős mértékben retorikusak, metaforák, metonímiák. Jelentős elkülönítés a metaforikus és metonimikus irodalomtörténet írás. Lehetséges eszerint egy olyan irodalomtörténet, amely analogikusan, esszenciálisan, azaz metaforikusan képezi le az irodalom folyamatát, és van egy olyan, amely az irodalmi esemény (gondolom a mű) metonimikus leképezését végzi el. A fejezeten végigvezetett kettős szempont igen érdekes, megérdemelne részletesebb kidolgozást, tényleges irodalomtörténetek elemzésén keresztül. Valószínű erre fele mutat az, ahogy az Új változatok fejezetben összevetődik a klasszikus irodalomtörténet és a strukturalizmus utáni irodalomtudományi irányzatok történeti produktuma. Vajon mi, milyen írások, irodalomtörténetek tartoznak a strukturalizmus utáni irodalomtudományi irányzatok irodalom történeti produktumai közé?

A dolgozat utolsó nagyobb fejezete a „Próba és példa: a magyar avantgárd kezdetei” címmel más jellegű, mint a korábbi részek. Egyrészt nem irodalomtörténet általában, hanem egy meghatározott irodalmi-történeti periódus, másrészt a kanonizálás különösen érdekes, mondhatnánk, ellentmondásos példája. Vagyis itt egy konkrét irodalmi intézményről, időszakról, meghatározott, névvel megjelölt szereplőkről van szó. A dolgozat három irodalomtörténeti lehetőséget vezet be, egy folytonosságra építő, mindent megmutató történet, amelyben az avantgárd és a Nyugat is csak mellékszereplő, vagy pontosabban a többi között az egyik szereplő; a másik modell a Nyugatra összpontosító irodalomelmélet, mely az avantgárdot, és (tenném hozzá) más irodalmi pozíciókat, például a tárgyas költészet, irodalom megfogalmazásait is mellékesen kezelné, a harmadik viszont olyan, amire kevés példa volt eddig, ahol is a főszereplő az avantgárd; függetlenül attól, hogy mekkora közönsége volt, és függetlenül attól is, hogy a későbbiekben mekkora hatása volt” (193). A dolgozat szerzője nem ad példákat, ez utóbbi talán Bori Imre „A szecessziótól a dadaig” című könyve lehet (erről részletesebben szól később a doktori dolgozat), az első és második kategóriára is található persze jellemző példa. Ami lényegesebb, hogy mindez a kanonizáció értékelő, értékdefiniáló működését jelzi. Kulcskérdés az avantgárd fogalmának és kanonikus értelmének, értékelésének kérdése, különösen a részletesebben elemzett két jelentős szerző, Szabolcsi Miklós és Bojtár Endre különbségén keresztül.

Az „avantgárdnak nem volt irodalomtörténet-írása Magyarországon” (207), állítja a doktori dolgozat. Ez valóban igaz, a magyar avantgárd talán valóban „nem termelt ki... saját irodalomtörténetírást”. A kortárs avantgárd trendekben persze születtek avantgárd háttérű irodalomtörténetek, ilyen volt az amerikai új kritika, és különösen tette ezt az orosz formalizmus, Tinyanov írásaiban. Tinyanov a szinkron irodalmiság konstrukciók egymásutánját, diakroniáját tette meg a modern, azaz avantgárd háttérű irodalomtörténetírás alapjává. Ilyen irodalomtörténet nálunk később se nagyon született, egy kitűnő példát tudok, Kulcsár Szabó Ernő A modern magyar irodalom története 1945-1991 című könyve, amely műnemekre bontva mentalitások rendszereként felfogott poétikai gondolkodásmódok sorával definiálja az irodalom történetét. A doktori dolgozat következő

fejezete ezt a kortárs szerzők művein keresztül mutatja be, jelzi, hogy „egyfelől igaz, hogy a magyar avantgárdnak nem volt irodalomtörténet-írása, másfelől az is igaz lehet, hogy máson sem dolgozott, mint saját irodalomtörténeti helyének definiálásán” (211). Ezt a részt követik a példák, „az avantgárdisták ön-irodalomtörténetei”-ről. Számomra különösen érdekes volt Gáspár Endre „Kassák Lajos. Az ember és munkája” 1924-es szövegének elemzése, Gáspár Bécsben József Attila barátja volt, a költő nyilván olvasta a Kassák könyvet, és Gáspárnak írta meg 1927 őszén azt a levelet, amiben a tárgyas költészet alapelveit foglalta össze. Ami a dolgot (elsősorban persze az én számomra) érdekessé tette az az, hogy József Attila 1931-ben ír egy nagyon kritikus esszét Kassákról, amelynek egyik fő kérdése volt Kassák irodalomtörténeti, kanonikus elhelyezése (kanonikus és irodalomtörténeti szempontból egyaránt érdekes, hogy mennyire más volt ez a pozíció mint amit a dolgozat Babits-tól idéz).

A dolgozat avantgárd eset-tanulmánya kiválóan és abszolút gyakorlati (értelmező) módon összefoglalja az értelmezés, a kánon és az irodalomtörténet-írás kérdéseit. Amire nem tér ki, az az elmélet. Könnyen lehet persze, hogy a magyar avantgárd nem írt elméletet, meghagyta az oroszoknak és az amerikaiaknak. Az idézett kortárs magyar avantgárd-történetek, például Gáspár Endre Kassákja persze komoly implicit elméleti pozícióra épít, ahogy van elmélet Kassák írásaiban, még apró reakcióiban is (érdekes például, ahogy 1924-től Erg Ágoston közvetíti a fiatal József Attilának Kassák elvárásait).

Összefoglalva: Kálmán C. György doktori dolgozata a nemzetközi irodalomtudomány szintjén is kitűnő, hiteles munka, az irodalomtudomány meta-problémáinak átfogó végig gondolását végzi el. Sajátos, igen jó stílusban megírt, számtalan kérdéssel felvezetett írása tárgyalja az elmélet, irodalomelmélet megfoghatatlan fogalmát, jelzi az az elmélet problematikusságát és nélkülözhetetlenségét. Az értelmezés, a dolgozat következő átfogó kérdése, egyszerre függvénye az elméletnek, ugyanakkor az elmélet megteremtője is, konstatív komponense mellett erős performatív pozícióban működik. Az irodalmiság következő terepéről az irodalomtörténetről szóló rész, az irodalom folytonosság-képzetei változását ragadja meg. Ezeket a metaelméleti részeket követi a kánon fogalmáról szóló értelmezés, a dolgozatot egy a metaelméleti kérdések tükrében megírt eset-tanulmány zárja.

Bókay Antal